

Sociumas ir gamta: harmonija ar kova?

Česlovas Kalenda

Docentas humanitarinių mokslų daktaras
Vilniaus universitetas
Filosofijos katedra
Didlaukio g. 47, LT-2057 Vilnius
Tel./faks. (370 2) 76 18 90

Dar taip neseniai raginimai kovoti su gamta buvo savaime suprantami ir daugeliui nekėlė jokių abejonių. Priešingai, tokia kova buvo visaip skatinama ir laikoma rūpinimosi žmogumi bei jo gerove tikriausia išraiška. Valstybė ir jos piliečiai didžiavosi pergalėmis, pasiektomis keičiant aplinką, pertvarkant kraštovaizdį, statant miestus ir elektrines, plėtojant pramonę. Ne laukti iš gamtos malonių, o kuo greičiau patiems viską iš jos pasiimti – toks buvo gamtos nukariautojų lozungas (1). Nors šiandien tokie šūktai neskelbiami, bet absoliučios daugumos žmonių elgesys beveik nepasikeitė.

Klaidinga manyti, kad žmogaus agresyvumas gamtos, kaip natūralaus aplinkinio pasaulio, atžvilgiu – tik mūsų dienų realybė. Visas kompleksas problemų, susijusių su Homo sapiens elgesiu gamtos atžvilgiu istorijos tėkmėje, negali būti visapusiškai išanalizuotas neatsižvelgus į kai kurias žmogaus mąstymo būdo struktūrines ypatybes, neišsiaiškinus, kokia yra vidinė žmogaus orientacija savaime vykstančių procesų atžvilgiu ir koks pradas – kuriamasis ar griaujamasis – toje orientacijoje dominuoja. Jei mintis orientuota griauti, – destruktivusis pradas bus realizuotas sąveikoje tiek su natūralia,

tiek su dirbtine aplinka. Tada gamtos gėrybės (iškasenos, augalai, gyvūnai) taps naikinimo objektais. O jei mąstyme dominuos kūrimas, – jis palankiai veiks gamtinę aplinką, dirbtinių objektų pasaulį ir išmoktą paties žmogaus elgesį.

Iš kur kilo žmogaus užmojis kovoti su gamta? Remiantis K. G. Jungo kolektyvinės sąmonės koncepcija, galima teigti, kad šis užmojis siekia senovinius laikus, kai mąstymo genezėje susidarė prieštata „mes – jie“, sukūrusi galimybę žmogui nesąmoningai savyje priešstatyti gamtai. Tada ir susiklostė vaizdinys, kuris apėmė jausmų gamą, išsiliesusią į elgesį priešintis gamtai, siekti ją pertvarkyti, užvaldyti, pajungti sau (2, 7–11). Aprašyta nuostata lėmė žmonių kolektyvų likimą ir davė pradžią formuotis antieekologiškam elgesiui. Žmonės vis drąsiau stjo prieš gamtą, stengdamiesi kuo daugiau ir greičiau iš jos paimti tai, kas reikalinga jų poreikiams tenkinti.

Tačiau kaip šiuo atveju reikėtų vertinti mūsų dienų ekologinės realybės akivaizdoje aukštinamus senovinių žmonių tikėjimus, vadinamąją gamtameldystę, natūralių reiškinių bei daiktų garbinimą, nusilenkimą jiems ir baiminimąsi prieš juos? Šiandien neretas at-

vejis, kai medžiotojų bei rankiotųjų gentys vaizduojamos kaip „gamtos šventieji“, kurie gyvena su natūraliąja aplinka „amžinoje taikoje“ (3 4).

„Toks vaizdas neatitinka tikrovės, – rašo kultūros ekologas Thomas Bargatzky's, – nes medžiotojai gali sukelti gilius aplinkos pokyčius bei pažeidimus, masiškai išnaikindami medžiojamąją fauną arba medžioklės tikslais išdegindami ištisus plotus“ (5, 385). Medžiojamieji gyvūnai būdavo naikinami varovinės medžioklės metodais. Į iškastas duobes užvydavo daugybę žvėrių, kurie krisdavo į jas ir žūdavo. Karštu oru nebuvo įmanoma jų mėsos išsaugoti. Tai buvo iš esmės atskirų ekosistemų naikinimas, vėliau sukėlęs žmonių kolektyvuose masinį badą. Be to, žmonių naikinamoji veikla dažnai nepaisė medžiojamos faunos amžiaus. Archeologai rado neolito gyvenvietėse daug mažų kaulų – mamuto jauniklių liekanų. Vadinas, juos medžiodavo pirmiausia, nes jų mėsa minkštesnė, skanesnė. Kaip tik žmonių skonio polinkiai lėmė mamutų išnaikinimą (6, 204). Eskimai ir čiukčiai irgi mieliau medžioja banginių jauniklius, nes juos lengviau nukauti (7, 41). Žmonių ekofiliškumas šiuo atveju vargu ar skiriasi nuo „ekofiliškumo“ vilko, kuris, pasisotinęs sudorodamas vieną auką, nekreipia dėmesio į kitas, tik grobuonys paprastai sudoroja silpnesnius ir ligotus žvėrelius, ir tai populiacijai išeina į naudą.

Bet kaip tada su gamtos kultu, totemizmo papročiais?

„Tyrimai rodo, kad apeigos, kaip antai būtinybė atiduoti elnio akis žemei (kitais elniais „nueis“), šamanų užkeikimai bei maldos teikė regimybę, kad žmogus gyvena pagal visus laukinės gamtos dėsnius, yra jos kūnas, – teigia kitas tyrinėtojas. – Apeigos sukurdamo psichologinę harmoniją, bet realios ekologinės pusiausvyros, pusiausvyros žmogui apsiukeičiant medžiaga bei energija

su kitomis gyvūnų ir augalų bendrijomis, jos negalėjo garantuoti. Veikiau jos dargi palaikydavo, įteisindavo nuolatinį žmogaus siekimą „plėsti reprodukciją“, pridengdamos agresiją, gamtinės pusiausvyros pažeidimus visiško paklusimo aukštosioms gamtos jėgoms skraiste“ (6, 202–203).

Vadinasi, žmogaus ir gamtos harmonija veikiau buvo tik tendencija (anaiptol ne absoliutus dėsnis!), įsitvirtinusi paprastai ten, kur gyveno ne tokios gausios gentys, savo veikla naikinusios gamtą lėtai, t. y. tokiu tempu, kad ji pati suspėdavo užsigydyti padarytas žaizdas.

Ispanų filosofas Josė Ortega y Gassetas yra įžvalgiai pastebėjęs, kad pirmykštis žmogus nuolat kariavo su gamta. To žmogaus dėmesys visada nukreiptas į išorę, daiktus, aplinką. Tokie yra gyvuliai: jie visą laiką stebi aplinką, iš kurios kyla pavojai. Laukinė gamta žiauri: ji nepakenčia nedėmesingumo. Gyvulys visą laiką yra „ne savy“. Panašus ir pirmykštis žmogus – jis veikia, t. y. visą laiką kreipia dėmesį į daiktus, o pats savęs nežino (8, 139).

Perėję į gaminamąjį ūkį, žmonės ėmė vienoje vietoje auginti tik vieną ar kelias valgomųjų augalų rūšis. Šitaip pradėjo klostytis dirbtinės biocenozės. Tačiau lydiminė žemdirbystė greitai nualindavo žemę, ir žmonės būdavo priversti keltis į kitą vietą.

Gyvulininkystės plėtra taip pat turėjo neigiamą ekologinę pusę: buvo veisiami ir globjami prijaukinti gyvuliai, o kiti negailestingai naikinami. Laukiniai gyvūnai ir paukščiai virto priešais, kurie kėsinosi į žmogaus ar gamtos gėrybes. Taigi naminiai ir laukiniai gyvūnai atsidūrė priešingose stovyklose. Pavyzdžiui, veisiamos ožkos neturėjo didelių natūralių priešų ir labai naikino augaliją, griauždamos jaunų medžių šaknis ir skabydamos lapus bei šakeles. Natūralūs ožkų priešai buvo iššaudyti, ir jos galėjo veistis neribotai (6, 39).

Grynai savanaudiškais žmogaus interesais paremtas gyvūnų skirstymas į naudingus ir „žalingus“ buvo tikra ekologinė nelaimė. Laukinės faunos naikinimas virto įpročiu, verslu, sportu, pramoga. Šis dieną ir naktį vykstantis karas prieš laukinius gyvūnus gimdė pesimistines mokslininkų prognozes. Antai XX amžiaus pradžioje išleistoje knygoje rašoma: „ne taip tolimoje ateityje visus Žemės gyventojus sudarys žmonija, kultūriniai augalai, naminiai gyvuliai bei jų palydovai – parazitai“ (9, 15). Šios mintys ne mažiau aktualios ir amžiaus pabaigoje.

Tiesa, žemdirbiai ir gyvulių augintojai ne tik ėmė iš gamtos gėrybes, bet ir patys jas kūrė, šitokiu būdu prisidedami prie ekologinių sistemų stabilumo palaikymo. Vėliau jie netgi išmoko išvesti geresnes gyvulių ir augalų veisles, vadinasi, tam tikru mastu tapo gamtos bendradarbiais. Tačiau ilgą laiką žemės ūkio gamyba buvo plėtojama nesuvokiant sudėtingų ekologinių ryšių bei ekologinės pusiausvyros dėsnių, o vien orientuojantis į gausesnį derlių ar ekonominę naudą. Tai buvo iš esmės tylus karas prieš žemę, kurią vis daugiau ėmė liesti geležis, o ne žmogaus rankos (10).

Nors senovėje žemės ūkio gamybos mastai nebuvo dideli, gamta kai kuriose vietose neatlaikė žmogaus spaudimo, ir Šiaurės Afrikoje, Mesopotamijoje, Rytų Kinijoje bei kitur atsirado dykumos (11). Mokslininkų bendruomenėje žinomas šmaikštus posakis: „Kodėl didžiųjų civilizacijų pėdsakai randami dykumoje? Todėl, kad kiekviena civilizacija po savęs palieka dykumą.“ Tokių rūsčių pamokų gamta pateikė žmonijai pakankamai, bet netoliariegiško ūkininkavimo pavyzdžių netrūksta ir mūsų laikais. Antai dirvos buvo nupustytos prieš 100 metų Tehaso ir kitose JAV valstijose. Vėliau tai pasikartotojo Kazachstano plėšiniuose, taip pat Lietuvos juodžemio zonoje (12, 6).

Įvykus pramoninei revoliucijai, totalinė žmogaus ekspansija į gamtą dar labiau sustiprėjo. Mokslas ir technika virto žmogaus apsiginklavimo priemonėmis ir viską iš esmės pakeitė. Žmogaus jau niekas nepajėgė sulaikyti. Jis ėmė daryti viską, ką sumanė ir kas įmanoma, orientuodamasis į vieną tikslą – pažangą. Tiesa, statybose, pramonėje pradėtos plačiai naudoti mineralinės ir dirbtinės medžiagos, o tai padėjo tausoti miškus. Tačiau, kita vertus, išaugo aplinkos tarša, ir technologinės naujovės nekompensavo ekologinių nuostolių.

XX amžiaus antroje pusėje antropogeninis spaudimas gamtai išaugo iki tokių mastų, kad iškilo reali globalinės ekologinės katastrofos grėsmė, o pačiai žmonijai ėmė vaidintis dinosauro likimo šmėkla. „Nuo žemdirbystės pradžios iki šiuolaikinės techninės civilizacijos žmogus pernelyg vėlai ima suvokti, kad jo paslėptas priešiškus gamtai pakerta natūralius pamatus, į kuriuos remiasi jo paties kultūra“ (13, 94).

Ižymaus mokslininko etologo K. Lorenzo bendradarbis Erikas Zimenas, kruopščiai tyręs vilko elgesį, ekologiją bei pažiūras į šį žvėrį, daro išvadą, kad iš tūkstantmetinio karo prieš vilką žmogus išėjo ne tik kaip nugalėtojas. Pergalė prieš vilką jam labai brangiai kainavo: žmogus prarado savo, kaip kultūrinės būtybės, identiteto dalį. Kadaise vilkas buvo žmogaus baimės ir kovos prieš gamtą simbolis; šiandien vilkas yra žmogaus baimės bei nerimo, ar gamta bus išsaugota, simbolis (14, 107).

Šiuolaikinė globalinė ekologinė krizė – tai situacija, kai senka neatsikuriamų išskastinių išteklių atsargos, šyla klimatas, retėja ozono sluoksnis, smunka aplinkos pajėgumas neutralizuoti kenksmingus teršalus ir kasdien baigia egzistenciją kelios augalų ir gyvūnų rūšys. Ši virš planetos iškilusi giljotina verčia mąstyti apie žmogaus ir gamtos

sąveikos prasmę ir kelti klausimą apie tautos ne tik žmonių giminės viduje, bet ir santykiuose su gamta perspektyvą.

Pavojaus akivaizdoje ypač reikšmingos tampa tos žmogaus mąstymo ir elgesio formos, kurios išreiškia sąmoningą siekimą paklusti gamtos dėsniams, iškomponuoti į natūralius jos ciklus. Apibendrintai tokį siekimą galima vadinti ekologinio mąstymo stereotipu, kuris formavosi technogeninės civilizacijos raidoje ir kurį stimuliuoja suartėjimo su gamta vaizdinys (2, 15–16). Ekologiškai mąstantis žmogus orientuojasi ne į kovą su gamta, o į dermę, harmoniją, santarvę su ja, su visa dirbtine aplinka bei su pačiu savimi.

Kokie yra šios harmonijos, kaip kultūros kategorijos, filosofiniai-ontologiniai parametrai?

Gyvulio padėtis gamtoje – harmonijos įsikūnijimas. Tai biologinės evoliucijos rezultatas, gyvulio prigimties išraiška. Gyvulys genetiškai paveldi savo elgesio programą – instinktus. Kitaip sakant, pati gamta apdovanoja jį savybėmis, kurios būtinos, kad išliktų. Kitoks žmogus. Tiesa, jis irgi turi instinktų – įgimtų elgesio paskatų: mitybinį, lytinį, motinystės, tėvystės ir kt. Tačiau šių natūralių elgesio programų žmogui nepakanka, kad išliktų. Žmogus negali gyventi vien pagal gatavus elgesio standartus, kuriuos „pasufleravo“ gamta. Didžiausioji jo elgesio programos dalis kyla iš kultūros. Kultūra – tai jau ypatingas, paties žmogaus susikurtas pasaulis. Jis funkcionuoja bei rutuliojasi pagal savus dėsnius ir diktuoja savus elgesio reikalavimus: taisykles, normas, principus, papročius, madas ir kt.

Taigi žmogus gyvena gamtoje ir ne-gamtoje. Tos dvi būties plotmės tempia žmogų į skirtingas puses, sukurdamos didžiulę įtampą. Filosofas Merabas Mamardašvilis tai pavadino žmogaus nukryžiuoju tarp gamtos

ir kultūros (15, 139). Šiuo požiūriu žmogaus gyvenimas įgauna dramatišką ar net tragišką pobūdį: jam tenka nuolat spręsti vis naujas savo egzistencijos problemas, išgyventi kančias ir pavojus. Minėtas dvilypumas kartais sukelia žmogui įvairių iliuzijų ir gundo jį spręsti pagrindinį savo būties prieštaravimą radikaliai, t. y. visiškai neigiant kurią nors vieną prieštaravimo pusę. Tuo pagrindu kyla žmogaus požiūris į gamtą kaip priešą (ekofobinė nuostata), su kuriuo ima įnirtingai kovoti peržengiant objektyviai leistinas sistemos „sociumas – gamta“ ribas. Panašiu būdu randasi ir priešinga tendencija (stimuluota ekofilijos) – „išeiti“ iš visuomenės. Ši tendencija pasireiškia įvairiais socialiniais-kultūriniais judėjimais, pradedant antikos kinikais ir baigiant XX a. hipiais ar pankais (16, 38). Tačiau žmogus neturi galimybės gyventi vien gamtoje ar vien kultūroje – tuomet jis prarastų savo kokybinį apibrėžtumą ir žūtų. Dėl to jam būtina visada išsaugoti abi minėtąsias savo egzistencijos puses.

Dabartinio žmonijos istorijos periodo ypatybė ta, kad jos išlikimą lems ne kova su gamta, kaip tai buvo paleolite, kai „silpnas“ žmogus buvo priverstas nuolat grumtis su įvairiais išorės pavojais. Civilizuotas *Homo sapiens* disponuoja kitokiomis poveikio aplinkai galimybėmis ir dėl to priverstas keisti savo elgesio taktiką – orientotis ne į kovą, o į taikų sambūvį, į sociumo ir biotos harmoniją. Ši harmonija turi tapti jo kategoriniu imperatyvu (17).

Kultūros istorijoje buvo idėjų (natūralistinių) žmogų traktuoti kaip „evoliucijos klaidą“ ir jo istoriją ištirpdyti gamtos tėkmėje (18). Buvo ir priešingų – sociomorfinių: gamtą traktuoti kaip sudedamąją socialinės-kultūrinės sistemos dalį, matant joje tik įvairių medžiagų saugyklą, o ne vientisą būtį su savais dėsniais (19). Tai vienpusiški požiū-

riai, ignoruojantys tiek žmogaus, kaip kultūros subjekto, tiek gamtos, kaip savarankiškos realybės, specifiką ir nesudarantys prielaidų jų suverenai būčiai bei realiai, suderintai vienybei. Tikrą išeitį gali nubrėžti tik atsižvelgimas į abiejų sąveikaujančių pusių ypatybes: į žmogaus „kultūringumą“, o

aplinkos – natūralumą. Harmonija – tai būdas suderinti tuos du skirtingus pradus, kad jų prieštaravimus nekeltų chaoso (20), bloginančio žmogaus gyvenimą, kenkiančio jo sveikatai bei prigimčiai, pakertančio gamtos vaisingumo šaknis ir būsimųjų kartų gerovės pagrindus.

Literatūra

1. Mintis apie gamtos nukariavimą nedavė žmogui ramybės nuo naujųjų laikų. Tačiau tiek F. Bacono empirizmas, tiek R. Descartes'o racionalizmas bei dualizmas, tiek tragiška B. Pascalio pasaulėjauta veikiau liudija žmogaus baimę prieš paslaptingą gamtą, kuri gyvena pagal savus dėsnius ir nepaklūsta žmogaus valiai. Tolesnėje visuomenės raidoje ši ekofobinė pozicija transformavosi į neribotą žmogaus galybės pajautą. Kaip kraštutinis, precedento neturintis agresyvumo gamtos atžvilgiu variantas gali būti paminėtas „didysis gamtos pertvarkymo planas“ XX a. totalitarinėje Rusijoje (Žr. Филатов В. Тоталитаризм и „великое преобразование природы“ // Сознание в социокультурном измерении. Москва, 1990. С. 130–142).

2. Кунафин М. С. Технократический и экологический стереотипы мышления и поведения (философский и социально-психологический анализ). Автореферат диссерт. на соиск. уч. ст. канд. филос. н. Уфа, 1991.

3. Die Grünen und die Religion. Frankfurt am Main, 1988.

4. Луковска М. Экология как современный миф // Этнографическое обозрение. 1995. № 1.

5. Bargatzky T. Kulturökologie // Ethnologie: Einführung und Überblick. Berlin, 1992.

6. Комаров Б. Уничтожение природы. Frankfurt am Main, 1978.

7. Козлов В. И. Исторические аспекты этносоциальной экологии (о проблемах экологического поведения) // Этнографическое обозрение. 1994. № 1.

8. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? Москва, 1991.

9. Козо-Полянский Б. Н. Финал эволюции. Краснодар, 1992.

10. Pirmieji plūgai neapversdavo velėnos, o tik ją išdraskydavo, todėl reikėjo arti du kartus – skersai ir išilgai. VII a. imtas naudoti naujas plūgas, atpjau-nantis ir apverčiantis velėną. Arti reikėjo vieną kartą, įsikinkius 8 jaučius. Žemės įdirbimas ėmė priklausyti

ne nuo valstiečio šeimos poreikių, o nuo energijos, reikalingos traukti technikai. Tai iš esmės keitė žmogaus santykį su dirva. Anksčiau jis buvo gamtos dalis, o dabar tapo eksploatatoriumi (Линн Уайтмл. Исторические корни нашего экологического кризиса // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. Москва, 1990. С. 194–195).

11. Archeologai Sacharos dykumoje rado daugybę uolų piešinių. Stebina juose pavaizduota didžiulė gyvūnijos rūšių įvairovė. Ištyrus augalų dulkes, paaiškėjo, kad ir augalija buvo taip pat įvairi. Vadinas, tuo metu buvo pakankamai drėgmės ir gamta klestėjo. Vėliau, dėl žmonių intensyviai plėtojamos gyvulininkystės ir žemdirbystės, šis rojus virto dykuma (Žr. Gendrolis E. Kultūros ištakos. Vilnius, 1994. P. 158–175).

12. Deveikis S. Pastabos apie Lietuvos melioracijų vystymo projektą // Žemėtvarka ir melioracija. 1990. Nr. 2.

13. Weizsäcker von C. F. Der Garten des Menschlichen. München, 1977.

14. Zimen E. Wildwege Europas: Der Mensch zwischen Natur und Kultur. München, 1990.

15. Мамардашвили М. Картезианские размышления. Москва, 1993.

16. Kalenda Č. Ekologinė dominanti pomoder-nioje kultūroje // Problemos. 1998. Nr. 53.

17. Kalenda Č. Ekologinis-dorovinis imperatyvas: ištakos ir turinys // Problemos. 1996. Nr. 49.

18. Кестлер А. Человек – ошибка эволюции // Диалоги. Москва, 1979.

19. Самойлов Л. Н. О двух альтернативных моделях соотношения общества и природы // Охрана окружающей среды в городах. Тарту, 1985. Вып. 9.

20. Būtent aplinkos chaoso didėjimas, vadinamoji entropija, neišvengiamai lemia ekologinę krizę (Информационные проблемы изучения биосферы. Пушино, 1990. С. 455–459).

Socium and Nature: Harmony or Conflict?

Summary

The article develops an idea that the ecological situation of Earth's inhabitants depends on the ambivalent contents of the man's relationship with nature. Both pro-nature and anti-nature trends objectively emerge in this relationship in an open or hidden form, and the specific shape of their

correlation determines the current condition of the „nature-society“ system. It is the specific feature of the civilized mankind's existence that its survival is determined not by the fight against nature – as it had been in the paleolite era – but rather by a peaceful coexistence of socium and nature.